

Mire való az irodalomtanítás?

FENYŐ D. GYÖRGY

Jelen tanulmányban két feladatot próbálok elvégezni. Először sorra szeretném venni azokat a lehetséges célokat, amelyeket az irodalomtanítás elé kitűzhetünk, illetve amelyeket ki szokás tűzni – nálunk vagy máshol, manapság vagy régebben, kimondva vagy kimondatlanul. Ha komolyan vesszük őket, kiderül, hogy egyik sem intézhető el egy kézlegyintéssel, mindegyiknek komoly érdemei és/vagy lehetőségei vannak. Ennek ellenére a dolgozat második részében megkíséreltem felvázolni, én mit tartok az irodalomtanítás céljának, illetve hogy a több vállalható cél közül én melyeket részesítem előnyben, én melyekre helyezem a hangsúlyt, s melyeket érzek másodlagosnak, alárendeltnek.

Irodalmon belüli célok

Négy olyan célmeghatározás tartozik ide, amelyek akármilyen távol esnek is egymástól, egyaránt abból indulnak ki, hogy az irodalomtanításnak nem lehet más célja, mint maga az irodalom. Önértéknek tekintik az irodalmat, amelynek tanulmányozása önmagában megéri a fáradságot.

Az irodalomtörténet megismertetése

Abból kiindulva, hogy az emberiség egyik jelentős kulturális teljesítménye és öröksége az irodalom, érdemesnek kell látnunk arra, hogy intézményes formában, közös kincsként az iskola megismertesse, tanítsa, áthagyományozza. Szinte nem is kell mást tennünk, mint felsorolnunk a világirodalom nagyjait, és – Szophoklész, Shakespeare, Goethe, Thomas Mann! – kell-e ennél erősebb legitimáció, kell-e ennél a névsornál súlyosabb érv? Ugyanezen az úton haladva állhat tanítási gyakorlatunk középpontjában a nemzeti irodalomtörténet megismertetése. Csokonai, Petőfi, Arany, Madách! – a megtanulandó anyag ismét önmagában hordozza legitimációját.

Az irodalom jelrendszerének megismertetése

Olvasni tudni kell – s eszerint a szemlélet szerint a művek olvasásához szükséges kódokat, kódrendszereket, eljárásokat kell elsősorban tanítani. Ennek részei lehetnek az irodalom műfajai, archetípusai, hagyományos toposzai, témái, eljárásai. Többet megért, megérez, meghall egy műből egy olyan olvasó, aki tisztában van azzal a nyelvvel, amin a művet olvassa, s mivel amúgy sem létezik teljesen tiszta, formálatlan olvasói tudat, azaz mindenki már valamilyen módon megpróbálja "olvasni" a műveket, az lehet a feladatunk, hogy ezt a műolvasó képességet a lehető legpontosabbá és legtágasabbá tegyük.

* Jelen tanulmány az Eötvös Alapítvány és az OKKFT-TS/4 szíves támogatásával készült. Előzménye: Az irodalomtanítás ellentmondásai I-III. (Iskolakultúra 1991/7-8., 1992/1., 1992/4.)

A műelemző készség kialakítása

Tekintve, hogy az olvasás során egyedi művekkel találkozunk, az irodalomtanításnak – eszerint a felfogás szerint – erre kell alkalmassá tennie, felkészítenie a diákokat. Eljárásokat, módszereket kell megtanítani, amelyek a lehető legpontosabb olvasatokhoz segítik hozzá a befogadókat. Ezen belül, az eljárások minőségét, milyenségét tekintve természetesen a legkülönbözőbb módszerek lehetnek – strukturalista, fenomenológiai, hermeneutikai stb. –, ám közös bennük az, hogy használható eszközt kívánnak az olvasók kezébe adni.

Igényes olvasóvá nevelés

E célmeghatározás pedagógiai eredetű, szemben az előzőek irodalomtudományi kiindulópontjával. Jó könyveket adni a diákok kezébe, szép versekkel megismertetni őket, eljuttatni őket olvasmányaik igényes kiválasztásához – ez lehet a legtöbb, mondják e felfogás hívei, amit elérhetünk. Ne kimit, hanem szépirodalmat, ne Szilvási, hanem Németh Lászlót, ne Nemerét, hanem Semprunt, ne képregényt, hanem regényt olvassanak a diákok.

Másodsorban ez jelenti természetesen azt is, hogy értő olvasóvá neveljen az iskola. Nem feltétlenül áll szemben ez a gyakorlat az előzőekkel, bár a tudósok nagy része ezt nézi bizalmatlanul, a pedagógusok nagy része azokat tekinti megvalósíthatatlanul elvontaknak.

Irodalmon kívüli célok

A fogalmazási, önkifejezési készség fejlesztése

Mivel az iskolának egyik feladata, hogy megtanítsa a diákokat beszélni, írni, fogalmazni, logikus is, hagyomány is, hogy az irodalomtanítás feladata legyen ezek elsajátíttatása. Már csak azért is, mert az irodalom nyelvi képződmény. Ebben a célmeghatározásban az ismeretekről a készségekre tevődik át a hangsúly. Nem véletlenül része az irodalomtudománynak a stilisztika, a retorika, a poétika, nem véletlenül tanították ezeket a régi iskolákban úgy, hogy az önkifejezés eszközeit, eljárásait, módszereit, formáit bennük ismerhették és tanulhatták meg a diákok.

Túl a hétköznapi kommunikáción, célként fogalmazható meg ebben a felfogásban, hogy a diákok lehetőséget kapjanak a művészi önkifejezésre, esélyt arra, hogy – az amatőr festéshez, a kórusénekléshez, a színjátáshoz hasonlóan – az irodalom is önmegfogalmazási formává váljon számukra.

A nemzeti nyelv, nemzeti tudat és hagyomány ápolása

A "világirodalom" fogalmának 19. századi megszületése nem feledtetheti, sőt éppen hogy ráirányítja a figyelmet arra, hogy azelőtt is, azóta is az irodalom elsősorban nemzeti keretek között fejlődött, a nemzeti nyelvek, tudományok fejlődésével együtt. A nemzeti összetartozásnak és identitásnak vitathatatlanul egyik legfőbb hordozója lett az irodalom. Kelet-Európában és Magyarországon ez különösképpen így volt: a magyar nemzeti közgondolkodás elsősorban az irodalmat – persze nem kizárólag azt – tudja felmutatni mint a nemzet közös kincsét és összetartozásának zálogát. Nálunk emellett az irodalom ezernyi más funkciót is betöltött – gondoljunk író-politikusainkra, író-gondolkodóinkra stb. –, ezért ésszerű, sőt szükségszerű, hogy az irodalom tanítására is úgy tekintsünk, mint a nemzeti tudat és érzés ápolásának legfőbb eszközére. Nem zárja ki ez a világirodalom megismertetését, nem kell, hogy szűkkeblű elzárkózást jelentsen, csak olyan szemléletet, amelyben a világirodalom a nemzeti irodalomnak alárendelve, annak háttérét alkotva, azzal összefüggésben jelenik meg.

Az emberi kultúrtörténet (történelem) közvetítése

Habár önmagában egyik tanítási gyakorlat sem állította, hogy az irodalmon keresztül a történelmet akarja tanítani, mégis újra és újra felmerül az a lehetőség, hogy az irodalom a történelemnek illusztrációja legyen. Az "illusztráló szerep" pejoratív hangzását feledteti, ha úgy fogalmazzunk, hogy az irodalom bemutatja az emberiség történetét, sorsfordulóit, választási helyzeteket, emberi dilemmáit és lehetőségeit, hétköznapjait és ünnepeit, az emberi személyiség, érzés- és gondolatvilág változásait.

Ez az elképzelés a legkülönbébb jelentésekkel fogalmazódott már meg, mint a dogmatizmus történelem-illusztráló irodalomtanítása, vagy a Németh László-i iskola komplex történelem tantárgya ("az irodalom- és képzőművészet-történet a helyesen tanított történelemnek egyszerű illusztrációja és olvasókönyve" – Németh László). Ha nem fogadjuk is el "egyszerű illusztrációnak" az irodalmat, azt semmiképpen nem tagadhatjuk, hogy az emberiség lehetőségeit és dilemmáit legplasztikusabban, legátélhetőbben az irodalom hordozza és közvetítheti.

Erkölcsei nevelés, etikai példák és értékek bemutatása

Bár a gyanúsan hangzó "nevelési cél" fogalma kompromittálta ezt a felfogást, mégis, az irodalom önmaga újra és újra felkínálja azt a lehetőséget, hogy a benne megjelenő erkölcsi értékekre irányítsuk figyelmünket. Másfelől ott van a tanár, aki mintegy közvetíteni hivatott a társadalom értékrendjét, s aki személyében is nevelni, példát mutatni akar. Harmadrészt ott a diák, aki kamaszkori mohósággal keres tájékozódási pontokat, etikai értékeket, mintákat. S mivel etikát más tantárgy nem tanít, az irodalom pedig – és a magyar irodalom különösképpen – szüntelenül beszél helyes és helytelen viselkedésekről, állandó és változó értékekről, logikus, hogy a tanítás ezekre koncentráljon.

A tanulók világnézetének alakítása

Ebben a felfogásban az irodalom a világnézet és a filozófia alárendeltje, legyen az bármilyen világnézet – akár marxista, akár vallásos, akár bármilyen más, a tanár, a tankönyv vagy az iskola szellemi beállítódása szerinti világnézet. Ezt a gyakorlatot éppúgy legitimálja az irodalom (amely mindig világnézetek hordozója), a tanár és a diák, mint az etikai beállítottságú irodalmi nevelést; nem is válik el élesen attól. Az irodalmon keresztül így eljuthatunk, mondják, több világnézet megismeréséhez és egy koherens világnézet kialakításához egyaránt.

A személyiségfejlesztés szolgálata

Tekinthetjük az irodalmat olyan eszköznek, amely segítségünkre lehet, hogy a diákok személyes problémáikban eligazodjanak, önismeretre és emberismeretre tegyenek szert. Az irodalom kapcsán megfogalmazhatják önmagukat, az irodalmon keresztül kimondhatják problémáikat, és emberi-életvezetési mintákat kaphatnak. Az irodalom így valamiféle mediátori szerepet kap az ember önmagához és másokhoz vezető útján. Ennek a felfogásnak a nyomán is különféle tanítási gyakorlatok alakulhatnak ki, attól kezdve, hogy az irodalmi szövegeket szinte projekciós tesztként használjuk, amelyben ki-ki megtalálhatja önmagát, odáig, hogy az irodalmi művekben megtalálható problémamegoldási lehetőségeket vagy életmodelleket állítjuk a tanítás során a középpontba.

Annak, hogy milyen célt tűzünk az irodalomoktatás elé, számtalan következménye van a művek kiválasztására, az anyag elrendezésére, a tanítás gyakorlatában hasz-

nált módszerekre, a feladatokra, a tanár és a diák szerepére, az értékelésre. (Az elmúlt évek tapasztalata azt bizonyította azonban, hogy egy kompromisszumos tananyagkiválasztás és egy viszonylag semleges tananyagelrendezési elv, a történetiség elve, lehetőséget ad arra, hogy minden tanár a maga ízlésének és beállítódásának megfelelő szemléletet válasszon. Igaz, következetesen végigvinni, vállalni nem nagyon lehetett egyik utat sem, de elemeiben igen.)

Ezúttal csak azt vizsgáljuk meg, hogy az irodalomnak a tantárgyak között elfoglalt helyére illetve az irodalom tantárgynak a minőségére milyen következménye van az egyes felfogásoknak. Lényegében három lehetőséggel találkozhatunk. Az első történeti stúdiumnak tekinti az irodalmat. Ezt követi a jelenlegi tanterv felépítése, de a különféle komplex történeti tantárgy-elképzelések is így fogják fel az irodalmat. A második szerint elsősorban esztétikai tantárgyról van szó, s míg az előző felfogás elsősorban a történelem és a filozófia rokonságát hangsúlyozza az irodalommal, addig ez a zenével, képzőművészettel hozza rokonságba az irodalmat. Az autonóm irodalom, az esztétikum féltése és tisztelete nyilvánul meg e felfogásban. A harmadik elképzelés szerint nyelvi stúdiumról van szó. Nem véletlen, hogy magyar nyelv- és irodalom-tanárok tanítják az irodalmat, vagy hogy több országban a nyelv és az irodalom történetét együtt tárgyalják a tankönyvek. Az anyanyelvi képzés része, kiegészítője, folytatója vagy kiteljesítője e nézet szerint az irodalmi képzés. Elvileg lehetne egy negyedik összekapcsolási lehetőség is, ha lennének olyan tantárgyak, amelyeknek az imént "alárendeltük" az irodalmat: személyiségfejlesztés-pszichológia, etika, világnézet (filozófia, vallás). Ám mivel ezek nem léteznek (vagy legalábbis ritkán és szűk kompetenciával, pl. a hittan), így az irodalomnak mint tantárgynak a helyzetét ezek a célmegjelölések nem érintik, illetve nem határozzák meg. Valószínűleg vannak olyan tantárgystruktúrák, amelyek kedvezőbb, és vannak olyanok, amelyek kedvezőtlenebb feltételeket teremtenek egyik vagy másik irodalomfelfogás érvényesítésére, de nem feltétlenül zárják ki a többi – vagy néhány másik – szemlélet szerinti tanítást. Bizonyos azonban, hogy a cél- és a helymeghatározás nem végezhető el külön-külön, csak együtt.

A felsorolt tíz út mindegyike elvileg helyes. Mindegyik mellett hozhatók tudományos és pedagógiai érvek, mindegyik jelentős – bár nagyon eltérő – hagyományra támaszkodhat. Azért is fontos ezt hangsúlyozni, mert a tanítási koncepciók gyakran egymás ellenében jöttek létre, illetve többször úgy vélték, hogy sikerült az egyetlen helyes utat megtalálni. És mivel valóban mindegyik mellett komoly megfontolások szólnak, valóban nem vethető el végleg egyetlen megoldás sem. Sőt, elég jelentős az "átjárás" is közöttük, érintkezési pontok, átfedések százai mutathatók ki. Az alkalmazás során pedig kiderül, hogy egyik utat követve sem lehet kizárni a többi, vagy legalábbis néhány másik figyelembevételét.

Ha most egy lehetséges célrendszert próbálunk felvázolni, abban nem is az elméleti megfontolások, hanem a gyakorlati tapasztalatok játszanak döntő szerepet. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy minden diák – ahogy természetesen minden ember – arra figyel föl, azt tanulja, ami személyesen érinti. Ilyen pedig csak az lehet, ami számára fontos kérdésekre ad választ, ami eligazítja a világ dolgaiban, ami kérdéseket fogalmaz meg számára, ami értékeket, életutakat, konfliktushelyzeteket, magatartási modelleket mutat föl, ami önmagához és másokhoz közelebb viszi. Ebben benne van tehát minden, ami egy diákot – nem a felületen, hanem egzisztenciálisan – érdekel. Önmaga, kapcsolata, történelme, közösségei, jövője, lehetőségei, korlátai. S az is, ami túl van ezen, ami "a világ szerkezetéről" szól számára: ismét csak

nem elvont teóriák, hanem magyarázatok, igazságok, átélhető válaszok. Végeredményben ahhoz a már-már bántóan közhely-gyanús eredményhez jutunk, hogy az irodalomtanulástól (is) boldogabb, a világban jobban eligazodni tudó, a világot jobban megértő és önmagukat jobban kifejezni tudó emberek legyenek közöttünk.

A tanítás célját tehát az irodalmon kívül, mégpedig pontosan abban jelölhetjük meg, ami magának az irodalomnak is a célja: érvényesen szólni az emberről és az ember világáról. Ez jelentheti a tanítás célját és szellemiségét. Az evidens, hogy ebben helye van mind az etikai, mind a pszichológiai, mind a világtépi megközelítésnek. Kevésbé evidens, ám éppilyen szervesen kapcsolódik ide az emberiség illetve a nemzet történelme és értékei, amennyiben azok az ember meghatározó közösségének történetét jelentik, amennyiben olyan helyzeteket, életsorsokat és dilemmákat tudnak felmutatni, amelyeknek a ma embere számára mondanivalójuk van: magyarázatokat hordoznak, tipikus szituációkat, követhető példákat, ismétlődő konfliktusokat és azok megoldásait mutatják be. Ugyanilyen cél, hogy a nyelvet mint az önkifejezés és a valódi kommunikáció eszközt vehesse birtokba mindenki – azaz ki tudja fejezni mindazt, amiről eddig szó volt.

A tananyag elrendezésében már más szempontok (is) érvényesülnek. Itt lehet kulcskérdés az igényes olvasóvá nevelés szempontja, tehát hogy valóban meg tudja találni minden gyerek az imént említett tartalmakat. Egyfelől tehát ne rettentse el megemészthetetlen – és így számára jelentés-nélküli – művek sokasága az irodalomtól (és ezzel együtt mindattól az értéktől és lehetőségtől, amit az hordoz), másfelől érvényes kérdéseket és érvényes válaszokat fogadjon el, tehát valóban eljusson azokhoz a művekhez, amelyek ilyeneket fogalmazzak meg.

Az irodalomanyag tartalmát tekintve kell tudományosan – mind történeti, mind elméleti értelemben – megalapozottnak lennie.

Ezért nem lehet sem a történeti, sem a műelemző, sem más stúdiumoktól eltekinteni, de – bármilyen fájdalmas legyen is egy hivatásszerűen az irodalommal foglalkozó számára – nem a célok, nem is az elrendezés szintjén, hanem ezeknek alárendelten. Ezzel a tudományosság helyét szeretnénk kijelölni, nem pedig jelentőségét megszüntetni, mert úgy véljük, csak érvényes fogalmak, pontosan leírt folyamatok, szakmailag alátámasztható műelemzések vezethetnek el az irodalom üzenetének megfejtéséhez. Eszköz tehát a tudomány, amely segíthet abban, hogy – a nyelvet, e másik eszközt hallgatóként és használóként egyaránt birtokba véve – megtanulják a diákok megérteni és kifejezni a világot és önmagukat.